

საქართველო „3+3“-ის ფორმატში - მიზნები და კერძოპედიკები

ზადიზან ბინაძე

სსიკ დავით აღმაშენებლის სახელობის საქართველოს ეროვნული თავდაცვის აკადემიის შაბისტრატორის უსაფრთხოების კვლევის შიქართულების ასოცირებული პროფესორი

აბსტრაქტი

ყარაბალის მეორე ომის დასრულებას რეგიონში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოჰყვა. 2020 წლის 10 ნოემბრის სამხრეთი (რუსეთი, აზერბაიჯანი, სომხეთი) შეთანხმების შედეგად გადაწყდა რეგიონში არსებული ყველა ეკონომიური და სატრანსპორტო კორიდორის დებლოკირება, რამაც ბიძგი მისცა თანამშრომლობის ახალი ფორმატის „3+3“-ის (კავკასიის სამი ქვეყნის: საქართველო, სომხეთი, აზერბაიჯანი და რეგიონის ძირითადი აქტორების - რუსეთი, თურქეთი, ირანი) შექმნას.

საქართველო, რომელიც ერთიანი კავკასიური სივრცის ეპიცენტრში იმყოფება და მნიშვნელოვანი საკვანძო-სტრატეგიული მდებარეობა გააჩნია, პასიურ მაცურებლად ვერ დარჩება ახალი რეგიონალური მოდელის ჩამოყალიბების პროცესში.

მოდელი, რომელიც ურთიერთსარგებლიანობის პრინციპზეა აგებული, ქვეყანას აძლევს საშუალებას, დაიბრუნოს კუთვნილი ისტორიული ფუნქცია - რეგიონში ერების მშვიდობიანი თანაარსებობის ცენტრის სახით, აქტიური როლი ითამაშოს რეგიონის უსაფრთხოების არქიტექტურის მშენებლობაში და მტკიცედ დაიმკვიდროს ადგილი საერთაშორისო ურთიერთობათა სისტემაში.

„3+3“-ის ფორმატში აქტიური ჩართვა ხელს შეუწყობს ქვეყნის რეუნიფიკაციის (ტერიტორიული გამთლიანების პარალელურად საზოგადოებრივი ერთიანობის აღდგენა) პროცესის დაწყებას, რომელიც პროცესიც რუსეთის ფაქტორის გათვალისწინებით მართალია დროში განვლილი იქნება, მაგრამ უდავოდ გახდება დადებითი შედეგების მომტანი.

როგორც ბოლო დროს განვითარებული მოვლენების ლოგიკა აჩვენებს, საქართველოს სჭირდება არა მფარველები, არამედ საიმედო პარტნიორები, რომლებიც მან უნდა მოიპოვოს „3+3“-ის ფორმატში აქტიური ჩართვის გზით.

საკვანძო სიტყვები: ყარაბალის მეორე ომი, სამხრეთი შეთანხმება, თანამშრომლობის ახალი ფორმატი 3+3, რეუნიფიკაციის პროცესი, საიმედო პარტნიორები.

Georgia in the “3 + 3” format - goals and prospects

Shadiman Bitsadze

Associate Professor,
(Master’s Degree program in the field of Security Studies)
LEPL - David Agmashenebeli
National Defence Academy of Georgia

Abstract

The end of the second Karabakh war brought significant changes to the region. As a result of the trilateral agreement of November 10, 2020 (Russia, Azerbaijan, Armenia), it was decided to unblock all economic and transport corridors in the region, which gave impetus to the new format of cooperation “3 + 3” (three Caucasus Countries: Georgia, Armenia, Azerbaijan and the main actors - Russia, Turkey, Iran).

Georgia, which is at the epicenter of the common Caucasian space and has an important strategic location, will not be able to remain a passive observer in the process of developing a new regional model.

The model, built on the principle of mutual benefit, allows the country to restore its historical function as a center for the peaceful coexistence of nations in the region, play an active role in building a security architecture in the region and firmly establish its place in the system of international relations.

Active involvement in the “3 + 3” format will help launch the process of reunification of the country (restoration of social unity in parallel with territorial unification), a process that, taking into account the Russian factor, will be postponed, but will undoubtedly bring positive results.

As the logic of recent developments shows, Georgia does not need patrons, but reliable partners, which it should gain through active involvement in the “3 + 3” format.

Keywords: The second Karabakh war, trilateral agreement, the new format of “3 + 3” cooperation, Reunification process, reliable partners.

შესავალი

რეგიონალური ინტეგრაციის პროექტები „3+3“ ფორმატამდეც არსებობდა („ამიერკავკასიის კომისარიატი“, „ამიერკავკასიის სემი“, „ამიერკავკასიის საბჭოთა ფედერაციული - სოციალისტური რესპუბლიკა“, „კავკასიის კონფედერაცია“, „კავკასიის შეერთებული შტატები“...), ზოგიერთი, მართალია დროის მცირე მონაკვეთში, მაგრამ განხორციელდა კიდევც, რამოდენიმე კი მათი არარეალურობიდან გამომდინარე, პროექტის დონეზე დარჩა.

აღნიშნული პროექტების უმრავლესობა რუსეთის იმპერიულ ბუნებას გამოხატავდა და ამიტომაც ვერ გაცდა „ლოკალურ“ ჩარჩოებს, ვერ მიიღო საერთაშორისო მხარდაჭერა.

რეგიონის ინტეგრაციის „რეალისტური“ პროექტები

რეგიონალური ინტეგრაციის პროექტი, რომელმაც საერთაშორისო აღიარება და მხარდაჭერა მოიპოვა 1996 წლის თებერვალში წამოაყენა საქართველომ (რომელსაც რატომღაც შევარდნაძის სახელი ეწოდა!) „მშვიდობიანი კავკასიის“ სახით, როგორც რეგიონის სტაბილურობისა და უსაფრთხოების გარანტი. პროექტი ექვს ძირითად პრინციპს ეფუძნება:

1. სახელმწიფო საზღვრების აღდგენა საერთაშორისოდ ცნობილ ფარგლებში. ამის შემდეგ უარი უნდა ითქვას ნებისმიერ ტერიტორიულ პრეტენზიაზე. სოლო კონფლიქტის წამოწყება დაუყოვნებლივ კოლექტიურად დაიგმოს და აილაგმოს შეერთებული ძალებით.

2. ადამიანის უფლებების დაცვა ყველაზე და ყოველთვის, მშვიდობისა და სტაბილურობის აღდგენა და შენარჩუნება შეუძლებელი იქნება ამ ფუძემდებელი პრინციპის განხორციელების გარეშე. საერთო ძალისხმევით უზრუნველყოფილ უნდა იქნას თითოეული ინდივიდის, უმცირესობათა უფლებების განუხრელი დაცვა, მაგრამ სათანადო მტკიცე გარანტიების და მექანიზმების შექმნის ნებისმიერი მცდელობა უშედეგო იქნება, თუ თავიდანვე არ იქნა დაგმობილი აღნიშნული ნორმის დარღვევის ყველა ფაქტი, არ იქნა აღიარებული შეცდომები და არ შევთანხმდით მომავალში ამგვარ დარღვევათა დაუშვებლობის შესახებ.

3. სატრანსპორტო და სხვა კომუნიკაციების დაცვა და მათი ბლოკირების სრული მიუღებლობა. ხელსაყრელი მდებარეობა კავკასიის ერთ-ერთი უმთავრესი პოლიტიკური და ეკონომიკური რესურსია და მისი გამოყენებით რეგიონს გლობალური მნიშვნელობის სატრანსპორტო ფუნქციის შექმნა შეუძლია. ამიტომაც, კომუნიკაციების ხელყოფა უნდა განიხილებოდეს, როგორც დანაშაულებრივი აქტი, მიმართული მთელი რეგიონის კეთილდღეობის წინააღმდეგ.

4. თანამშრომლობა ბუნების დაცვისა და სტიქიური უბედურებების შედეგების ლიკვიდაციაში. კავკასიის ბიოსისტემა უნიკალურია. კავკასიაში წარმოდგენილია მსოფლიოს თითქმის ყველა ბუნებრივი ზონის ნიშანი. განუყოფელი მცენარეული და ცხოველთა სამყაროს დაცვა უნდა გახდეს რეგიონის ქვეყნების ერთობლივი ზრუნვის საგანი. ეს კავკასიაში საერთაშორისო ტურიზმის და მამასადამე, კაპიტალის მოზიდვის, სამუშაო ადგილების შექმნის შესანიშნავ პერსპექტივას სახავს. ასევე, მჭიდრო თანამშრომლობა აუცილებელი შავი და კასპის ზღვების ეკოლოგიის საკითხებში. ამავე დროს, კავკასია არის დამანგრეველი მიწისძვრების, ზვავების, მენყერების ზონა. ბუნებრივია, რომ სწორედ უახლოესმა მეზობლებმა უნდა ითანამშრომლონ დიდი თუ მცირე სტიქიური უბედურებების შემთხვევაში.

5. ეთნიკური და კონფესიური შემწყნარებლობა, ექსტრემისტული ნაციონალიზმის და ქსენოფობიის ერთობლივი დაგმობა. ეთნიკური და ენობრივი თვალსაზრისით კავკასია მსოფლიოს ყველაზე მრავალაფეროვანი რეგიონია, იგი მსოფლიო მასშტაბის ეთნიკური ნაკრძალია. მაგრამ ზოგჯერ ეს ვითარება კონფლიქტების მიზეზიც ხდება. საბედნიეროდ, აქ არსებობს ტოლერანტობის ძლიერი ტრადიცია, რომელიც უნდა დავუპირისპიროთ სიძულვილის შესაძლო რეციდივებს.

6. კავკასიისათვის საერთაშორისო პროექტების, უცხოური ინვესტიციების ყოველმხრივი მხარდაწინააღმდეგობა, მათი უსაფრთხოების უზრუნველყოფა. კავკასიაში საყოველთაო მშვიდობისა და სტაბილურობის დამყარება არა მარტო რეგიონის ხალხების კეთილდღეობის ამოცანას ემსახურება, არამედ უფრო ფართო მასშტაბის გლობალურ მიზნებსაც პასუხობს. აქედან გამომდინარე, გარკვეული ვალდებულებები ავტორიტეტულმა საერთაშორისო ორგანიზაციებმა და წამყვანმა სახელმწიფოებმაც უნდა იკისრონ, რომლებმაც ერთიანი ძალისხმევით ხელი უნდა შეუწყონ კავკასიაში დადებითი პროცესების განვითარებას. ცნობილია ევროკავშირის სტრატეგია ამიერკავკასიის მიმართ, აშშ-ის საინვესტიციო ფონდი კავკასიისათვის, არის სხვა მაგალითებიც. [1, 238-240]

წამოყენებულ ინიციატივას დადებითად გამოეხმაურნენ აშშ და ევროკავშირი. პროექტისადმი სრული მხარდაჭერა გამოხატეს თურქეთმა, (განსაკუთრებით აქტიურობდა პრეზიდენტი სულეიმან დემირელი!) აზერბაიჯანმა და სომხეთმა, რომლებმაც „კავკასიის ეუთოს“ შექმნის პერსპექტივებზეც კი მიანიშნეს.

„მშვიდობიანი კავკასიის“ მიმართ არც რუსეთი დარჩენილა გულგრილი - რუსეთის პრეზიდენტის ინიციატივით 1996 წლის 3 ივნისს რუსეთის, საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის პრეზიდენტები ქალაქ ვისლაჰოლდსკში შეხვდნენ ერთმანეთს და ხელი მოაწერეს „კავკასიაში ერთა შორის თანხმობის, მშვიდობის, ეკონომიკური და კულტურული თანამშრომლობის შესახებ“. სახელმწიფოთა ხელმძღვანელების შეხვედრები 2000 წლამდე გაგრძელდა, მაგრამ „მშვიდობიანი კავკასიის“ იდეამ რეალიზება ვერ ჰპოვა. სამწუხაროდ, იგივე ბედი გაიზიარა 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ თურქეთის ინიციატივამ „კავკასიაში სტაბილურობისა და თანამშრომლობის პლატფორმის (C S C P)“ შექმნის შესახებ, რომელსაც რუსეთის მძაფრი წინააღმდეგობა მოჰყვა და ბუნებრივია, განუხორციელებელი დარჩა.

რეგიონში სტაბილურობისა და მშვიდობიანი თანაარსებობის იდეას ახალი სტიმული შესძინა ე.წ. „შუშის დეკლარაციამ.“ შუშის დეკლარაციას თურქეთისა და აზერბაიჯანის პრეზიდენტებმა რეჯებ ტაიპ ერდოღანმა და ილჰამ ალიეევმა 2021 წლის 15 ივნისს მოაწერეს ხელი.

ხელშეკრულების პრეამბულაში ხაზგასმულია, რომ მის იურიდიულ ბაზას წარმოადგენს 1921 წლის 13 ოქტომბრის ყარსის ხელშეკრულება, 1994 წლის 9 თებერვლის შეთანხმება ორ ქვეყანას შორის „მეგობრობისა და თანამშრომლობის შესახებ“ და 2010 წლის 16 მარტის შეთანხმება „სტრატეგიული პარტნიორობისა და ურთიერთდახმარების შესახებ“.

მხარეები თანხმდებიან ქვეყნების შესაძლებლობებიდან და პოტენციალიდან გამომდინარე უფრო მაღალ დონეზე აიყვანონ თანამშრომლობა პოლიტიკურ, ეკონომიურ, თავდაცვის, კულტურულ, ჰუმანიტარულ, ჯანდაცვის, განათლების, სპორტისა და ახალგაზრდობის სფეროში, განავითარონ ურთიერთობები რეგიონალური და გლობალური მშვიდობის, სტაბილურობისა უსაფრთხოების განმტკიცებისათვის საყოველთაოდ აღიარებული საერთაშორისო სამართლის ნორმებისა და პრინციპების დაცვითა და „გაერო“-ს წესდების გათვალისწინებით.

მხარეები ვალდებულებებს იღებენ ხელი შეუწყონ კავკასიის რეგიონში ყველა ეკონომიური და სატრანსპორტო კავშირების აღდგენას, რეგიონის ქვეყნებს შორის ურთიერთობების ნორმალიზაციისა და მშვიდობის დამყარებას ხანგრძლივი დროით, რა დროსაც ისარგებლებენ დამოუკიდებლობის, სუვერენიტეტის, ტერიტორიული მთლიანობისა და საზღვრების ურღვევობის პრინციპით.

მხარეები იღებენ პასუხისმგებლობას ზანგეზურის კორიდორთან ერთად ნახჭევან-ყარსის დამაკავშირებელი რკინიგზის მშენებლობის შესახებ, რაც ხელს შეუწყობს არა მარტო ორ ქვეყანას შორის სატრანსპორტო-საკომუნიკაციო კავშირების ინტენსიფიკაციას, არამედ მნიშვნელოვნად გაზრდის ადამიანთა ნაკადებისა და ტვირთბრუნვის რაოდენობის რეგიონის მასშტაბით.

მხარეები აღნიშნავენ, რომ ორ ქვეყანას შორის არსებულ კავშირებს თავისი წვლილი შეაქვთ საერთაშორისო და რეგიონალური მშვიდობისა და კეთილდღეობის საქმეში, ამასთან ერთად, გააფართოებენ და გააღრმავებენ ერთობლივ ძალისხმევას სხვადასხვა საფრთხისა და გამოწვევების წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომლებიც ნეგატიურ გავლენას ახდენენ როგორც საერთაშორისო სტაბილურობისა და უსაფრთხოების, კერძოდ ტერორიზმის, მასობრივი განადგურების იარაღის გავრცელების, ორგანიზებული დანაშაულის, ფულის გათეთრების, ნარკოტიკების არაკანონიერი ბრუნვისა და ადამიანთა ვაჭრობის პრევენციის კუთხით.

თანამშრომლობის ექვსმხრივ ფორმატში ქვეყნები განსაკუთრებულ ზრუნვას გამოიჩინენ „სამხრეთ გაზის კორიდორის“ ეფექტური ფუნქციონირებისათვის ევროპის ენერგეტიკული უსაფრთხოების გაზრდის მიზნით. დეკლარაცია მხარს უჭერს რეგიონის ეკონომიური ინტეგრაციის პროცესს და იმ პროექტების განხორციელებას, რომლებსაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვთ რეგიონის გეოეკონომიურ კონტექსტში.[2]

შუშის დეკლარაცია მყარ საკანონმდებლო ბაზას ქმნის ქვეყნებს შორის თანამშრომლობის კუთხით და ხელს უწყობს რეგიონალური ურთიერთობების განვითარებას ახალ ფორმატში.

საქართველოს ადგილი „3+3“-ის ფორმატში

2020 წლის დეკემბერში თურქეთის პრეზიდენტმა რეჯებ ტაიპ ერდოღანმა წინადადებით მიმართა მეზობელი სახელმწიფოების ლიდერებს, რათა რეგიონში შექმნილიყო „3+3“-ის პლატფორმა“, რომელმაც დიდი დაინტერესება გამოიწვია.

2021 წლის 6 ოქტომბერს რუსეთისა და ირანის საგარეო საქმეთა მინისტრებმა სერგეი ლავროვმა და ჰოსეინ ამირ აბდოლასიანმა მოსკოვში შეხვედრის დროს განიხილეს აღნიშნული ფორმატი და მასში ჩართვის წინაპირობები.

მოლაპარაკების შემდგომ ლავროვმა კოლეგასთან ერთობლივად გამართულ პრესკონფერენციაზე განაცხადა - „ასეთი საკონსულტაციო მექანიზმის შემთხვევაში საქართველომ შეიძლება წარმოაჩინოს თავისი ძირითადი ინტერესები და დაეთანხმოს რეგიონის დაჩქარებული ტემპით განვითარებას, რაც დიდი ხნის

განმავლობაში შეფერხებული იყო აქ მიმდინარე კონფლიქტებით“. [3]

საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის დავით ზალკალიანიერთგვარი დაეჭვებით, მაგრამ პრინციპში დაეთანხმა ქვეყნის ჩართვას „3+3“-ის ფორმატში. მისი აზრით- „რალაც ფორმით დიდ გეოპოლიტიკურ პროექტებში აუცილებლად უნდა ვიყოთ წარმოდგენილი წითელი ხაზების დაცვით“. [4]

სახელმწიფოთა შორის ნდობის აღდგენა სწორედ „წითელი ხაზების“ დაცვით იწყება. რუსეთი რომ ოკუპანტია ამას არავინ უარყოფს, მაგრამ ნურც საქართველოს წინა ხელისუფლების მიერ მცდარი პოლიტიკის გატარებას დავივინყოფთ ჩრდილოეთ კავკასიაში - ჩერქეზთა გენოციდის აღიარება, დიდოელების დელეგაციის მიღება სახელმწიფოებრივ დონეზე, ჩეჩენთა გენოციდის აღიარებისადმი მზადება და სხვა, რაც განსაკუთრებული ინტენსივობით მიმდინარეობდა 2011-2012 წლებში.

ჩრდილოეთ კავკასია ერთადერთი ადგილია, სადაც რუსეთისა და საქართველოს სახელმწიფო ინტერესები ერთმანეთს ემთხვევა - რუსეთის იურისდიქციიდან გამოსული, ფუნდამენტური ისლამისა და შარიათის კანონებზე დაფუძნებული ჩრდილოეთ კავკასიაში გაჩენილი „სახელმწიფოები“ როგორ საფრთხეს შეუქმნიან საქართველოს წარმოდგენა ადვილია. საქართველოს ინტერესებში არ შედის რუსეთის პოზიციების შესუსტება კავკასიაში.

როდესაც საქმე ეხება საკომუნიკაციო დერეფნების გახსნას, ის პირდაპირ უკავშირდება საქართველოს. რუსეთის საუკუნოვანი ოცნება გავიდეს ინდოეთის ოკეანეში (საქართველო-ირანი-სპარსეთის ყურე-ინდოეთის ოკეანე...). აღნიშნული გზა ყველაზე მოკლე და უსაფრთხოა, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც მოსკოვი-ბაქო-თეირანის სამკუთხედში ბზარი გაჩნდა -44 დღიან ომში აზერბაიჯანის გამარჯვებას ირანის ჩრდილოეთში, თავრიზის რაიონში მცხოვრები 20 მილიონი (!) აზერბაიჯანელში ნაციონალური გრძნობების აფეთქება მოჰყვა, რამაც შესაძლებელია ირანს გარკვეული პრობლემები შეუქმნას და მომავალში ერთგვარ „დამოკლეს მახვილივით“ დაევიდოს მის თავზე.

საქართველოში ინტენსიურად მიმდინარეობს სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურის მშენებლობის, რეკონსტრუქციისა და მოდერნიზაციის პროცესი. ცნობილი მკვლევარების, პროფესორების სოლომონ პავლიაშვილისა და ზურაბ გარაყანიძის მართებული მოსაზრებით -„საქართველო იყო და არის ძირითადი სატრანზიტო კვანძი, პუნქტი მთელს კავკასიაში. ამიტომაც სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურის გაუმჯობესება აუცილებელი ფაქტორია ქვეყნის ეკონომიკური და სოციალური განვითარებისათვის. ეს კარგად იციან სხვა განვითარებულმა სახელმწიფოებმა, ამიტომაც ისინი აქტიურად თანამშრომლობენ საქართველოსთან მისი უპირატესი გეოპოლიტიკური მდებარეობის მაქსიმალური რეალიზაციისათვის“. [5, 22]

„3+3“-ის ფორმატი არ წარმოადგენს ქვეყნის ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენის ინსტრუმენტს, მას შეუძლია აღნიშნული პროცესის მოახლოების დაჩქარება საქართველოს მხრიდან ეკონომიური დიპლომატიის გონივრული გამოყენებით, მაგრამ ჩართულობის პროცესის ეფექტური მართვით, არ არის გამორიცხული საქართველო რეგიონის სატრანზიტო „ჰაბად“ მოგვევლინოს ქვეყნის სატრანზიტო პოტენციალიდან გამომდინარე.

დასკვნა

„3+3“-ის ფორმატი, რომელიც საკომუნიკაციო დერეფნების გახსნისა და ეკონომიური თანამშრომლობის იდეას ეფუძნება, ხელს შეუწყობს ერებს შორის ნდობის აღდგენას და რეგიონის მშვიდობიანი თანაარსებობის სივრცედ გადააქცევს.

ეთნიკური კონფლიქტების მკვლევარები ადასტურებენ, რომ „კოლექტიურ მახსოვრობას“ შეუძლია იყოს როგორც ძლიერი საშუალება კონფლიქტის გაღვივებისას, ასევე გადამწყვეტი ფაქტორის როლი ითამაშოს კონფლიქტის განმუხტვის დროსაც. „კოლექტიური მახსოვრობა“, რომელიც ანალიტიკურ კატეგორიათა რიცხვს მიეკუთვნება, ინახავს ქართულ-აფხაზური და ქართულ-ოსური ურთიერთობების შესანიშნავ მაგალითებს. ეთნონიმი „აფხაზი“ და „ოსი“ არასოდეს ყოფილა უარყოფითი შინაარსის მატარებელი ქართველი ერის ცნობიერებაში.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, მიგვაჩნია, რომ „3+3“-ის ფორმატი, რომელშიდაც აუცილებლად ჩაერთვებიან საქართველოს იურისდიქციიდან დროებით გასული რეგიონებიც, განხორციელების შემთხვევაში დადებითად აისახება ქვეყნის ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენის პროცესში.

გამოყენებული ლიტერატურა

ბეგეშიძე არჩილ., „გეოპოლიტიკა“. European School of Management (ESM), თბილისი, 1997;

Шушинская декларация о союзнических отношениях между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой - ПОЛНЫЙ ТЕКСТ

<https://apa.az/ru/xeber/vneshnyaya-politika-azerbaydjana/susinskaya-deklaraciya-o-soyuzniceskix-otnoseniyax-mezdu-azerbaidzanskoi-respublikoi-i-tureckoi-respublikoi-polnyi-tekst-449315>

Сергей Лавров надеется, что Грузия подключится к формату «3+3» <https://www.ekhokavkaza.com/a/sergey-lavrov-gruziya-format-3-3/31497715.html>

ემილ ავდალიანი - სამხრეთ კავკასიის უსაფრთხოებასთან დაკავშირებულ ინიციატივებში კოლექტიური დასავლეთი მინიმალურ, ან საერთოდ არანაირ როლს არ შეასრულებს, ინიციატივა რუსეთის, თურქეთის და ირანის ხელში იქნება

<https://www.interpressnews.ge/ka/article/678268-emil-avdaliani-samxret-kavkasiis-usaprtxoebastian-dakavshirebul-iniciative-shi-kolektiuri-dasavleti-minimalur-an-saertod-aranair-rols-ar-sheasrulebs-iniciativa-rusetis-turketis-da-iranis-xelshi-ikneba/>

პავლიაშვილი სოლომონ, გარაყანიძე ზურაბ., „საქართველოს სატრანსპორტო დერეფანი“. პრობლემები და პერსპექტივები, გამომცემლობა „მწიგნობარი“ თბილისი, 2014.